

Бежен
харлаан
Ак-Довурак



Бора-Тайга —
эргим суурум



Алдын куда
чоокшулаан



№ 87 (18514)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелзээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Самар өрттээ костум



ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

июль

22

вторник

Чепсээвис — уран сөс

Журналистер шуулганындан



Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол биле Россияның Журналистер эвилели-
ниң баштаар чериниң даргазы В.Богданов.

Тыва Республиканың төөгүзүнде
болгаш Тываның журналистериниң
амыдыралында бир утундурбас улуг
болушкун болуп эрткен. Ол дээрже
«Сибирь — идегелдин девискээри»
деп журналистер шуулганы-дыр. Ооң
байырлыг ажыдышкыны ТР-ниң
Чазак Бажыңының хуралдаар за-
лынга болган. Сибирьниң бүгү бу-
луңнарындан келген журналистер
болгаш Москвадан хүндүлүг аалчы-
лар — шупту ийи чүс ажыг массалыг
информация чепсектериниң ажил-
дакчылары ол шуулганга киришкен.
Байырлыг хуралга олар националдар
аразында хамаарылгаларны аянаш-
тырарынга массалыг информация
чепсектериниң ролунуң дугайында
чугааны кылган.

Чыылган хөй журналистерниң мурнунга
Ш.Кара-оол чедирип сөс алгаш, ТР-ниң Баштыңы
Ш.Кара-оол Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оол чүнү-
нда мурнунда мындыг улуг, хүндүлүг шуул-
ганын хүлээп ап, ону организаастап эрттирер
азалери боор эргени берген РФ-тиң Журна-
листер эвилелиниң баштаар черинге, ооң
даргазы Всеволод Леонидович Богдановка,
Аныяк-чарлыг чорук камгалалының фонду-
рунун президентизи Алексей Кириллович
Симоновка өөрүп четтиргенин илереткен.

(Уланчызы 2, 3, 4-кү арыннарда).

Хүнүнүң медээзи

Чаңгыс чер- чурттугларның чыыжы

Республиканың яамылары-
ның болгаш ведомстволары-
ның киржип турары чаңгыс
чер-чурттугларның чыыжынга
бетелкел доостур чоокшулаан.

Тываның Баштыңының Адми-
нистрациязының болгаш Чазак
Аппарадының удуртукчузу Аяна
Шойгунуң баштааны оргкомитет-
тиң дыңнатканын езугаар алырга,
чыыш ийи хонуктуң дургузун-
да август 21 болгаш 22 хүн-
неринде болур. Пленарлыг
хурал, ол ышкаш кадык камгала-
лынга, экономикага, культурага,
аныяктар политиказынга, өөре-
дилгеге хамааржыр секциялар
база болур. «Россияның болгаш
Тываның демнежилгезиниң 100
чылында эрттирип турарывыс
Чаңгыс чер-чурттугларның чыы-
жы мында чурттавайн турар кижилерге
бодунуң төрөөн булукунуң
амыдыралынга хамаарылгалыын
медереп билири, найыралчы ха-
рылзааларны кады быжыглаары,
аңгы-аңгы адырларга дуржулгалар
солчуру чугула болуп турар»
— деп, Аяна Шойгу уламчылаан.

Ооң киржикчилеринге калбак
программаны планнаан. «Тыва-
ның культуразы: чаңчылдар бол-
гаш амгы үе» деп секцияга дөрт
— «Тываның бурунгу чаңчылдары
болгаш амгы үениң амыдыралы»;
«Тыва культураны, уран чүүлду
болгаш дылды депшилгениң үезинде
камгалал арттырары»; «Сибирьде
чаңчылчаан орус культура. Ийи
культураның каттышканы»; «Делегей-
ниң культура амыдыралынга тыва
хөөмөиниң ролу» деп темаларны сай-
гарар. Илеткелдерни философия
эртемнериниң доктору Чимиза
Ламажаа, ыраажы, Тыва Респуб-
ликаның улустуң артизи Сайнхо
Намчылак олар номчуурлар. Но-
восибирскиде күрүнениң опера
болгаш балет театрының артизи
Буян Байкара (валторна), Крас-
ноярскиде күрүнениң хөгжүм
болгаш театр академиязының
башкызы Игорь Дулуш (чурулга
уран чүүлү) болгаш өскелер-даа
боттарының мергежилин көргү-
зерлер.

Республиканың Кадык камга-
лал яамызы амгы үеде Мос-
кваның сураглыг клиникала-
рында ажилдап турар чаңгыс
чер-чурттуглары-биле тыва эмчи-
лерниң мергежилин бедидериниң
курстарын эрттирери-биле черге-
лештир чоннуң хүлээп алышкы-
нын организаастаар.

Бистиң корр.

Аныяктарның бизнес-төлевилелдери

Аныяктарның «Дүрген-2014» шуулганының киржик-
чилери Тываның Баштыңынга бизнес-төлевилелдерин
киргеннер.



Ол дугайын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол аныяктар-
ның «Дүрген-2014» өөредилге шуулганының киржикчилери-
не ужуражылга үезинде дыңнаткан. Мурнуку чылдарда дег,
ыада, Россияның өске регионнарында, оон туржук, даш-
кыда дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринде
өренип турар оолдар болгаш кыстар-биле чугаа ажыт-чажыт
ж болган. «Чыл санында эртип турар бо шуулганының кол со-
лгалгазы — ажил-чорудулганың аңгы-аңгы хевирлеринге чугула
төлевилелдерни ажилдап кылып шыдаар аныяктарны илере-
ри» — деп, Чазак Даргазы дыңнаткан. «Силерден ажыктыг
амалдарны хөйүнү манап турар бис, ооң соонда күрүнө дет-
кечезин аңаа тургузар — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тываның дуржулгазы Россияга херек

Орус дыл башкылаашкынының дугайында

Россияның Чазак орус дылды
өөредип турары чогуур деңнелге
четпейн турар девискээрлерге орус
дылды башкылаашкынының тускай
сорулгалыг программазын белет-
кээрин РФ-тиң Өөредилге болгаш
эртем яамызынга дааскан.

Ол дугайында Россияның Чазак-
ның чанында орус дыл талазы-биле
чөвүлелдин хуралынга сайгарган, ону Чазак Даргазының оралакчызы
Ольга Голодец башкарып эрттирген. Тываның үлегерин езугаар
орус дылды деткириниң онза хемчеглерин алыры чугула дээрзин
сөөлгү ЕГЭ-ниң түңнелдери көргүскен, Голодецтиң чугаалап тура-
ры-биле алырга, «орус дылды школага канчаар өөредип турарын
илдеңи-биле ажыткан».

Орус дылды өөредири чогуур деңнелге четпейн турар болгаш
онза хемчеглерни алыр ужурлуг регионнарның данзызын чөвүлел-
ге тургускан. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бо айтырыгны
2007 чылда көдүрүп турар үеде орус дылды билириниң деңнели
Россия Федерациязының 10 регионнарында, ооң иштинде мурнунда
бо талазы-биле чогуумчалыг деп санадып турган Якутияда болгаш
Бурятияда чогуумчалыг звес болган.

«Бо чылын шын кылдыр дужааган ЕГЭ орус дылды школага өөре-
динге таарымчалыг байдалдарны тургуспаан дыка хөй школалар-
ны, муниципалитеттерни, оон туржук, регионнарны безин илередип
үндүрген — деп, Өөредилге яамызындан дыңнаткан. — Ынчангаш
деткимчениң тускай программазын ажилдап кылып турар бис, ооң
дузазы-биле бо эртемни чогуур деңнелге, өөредилге стандартынга
дүүштүр өөредири чедип алдынар».

(Уланчызы 2-ги арында).



Журналистер шуулганындан

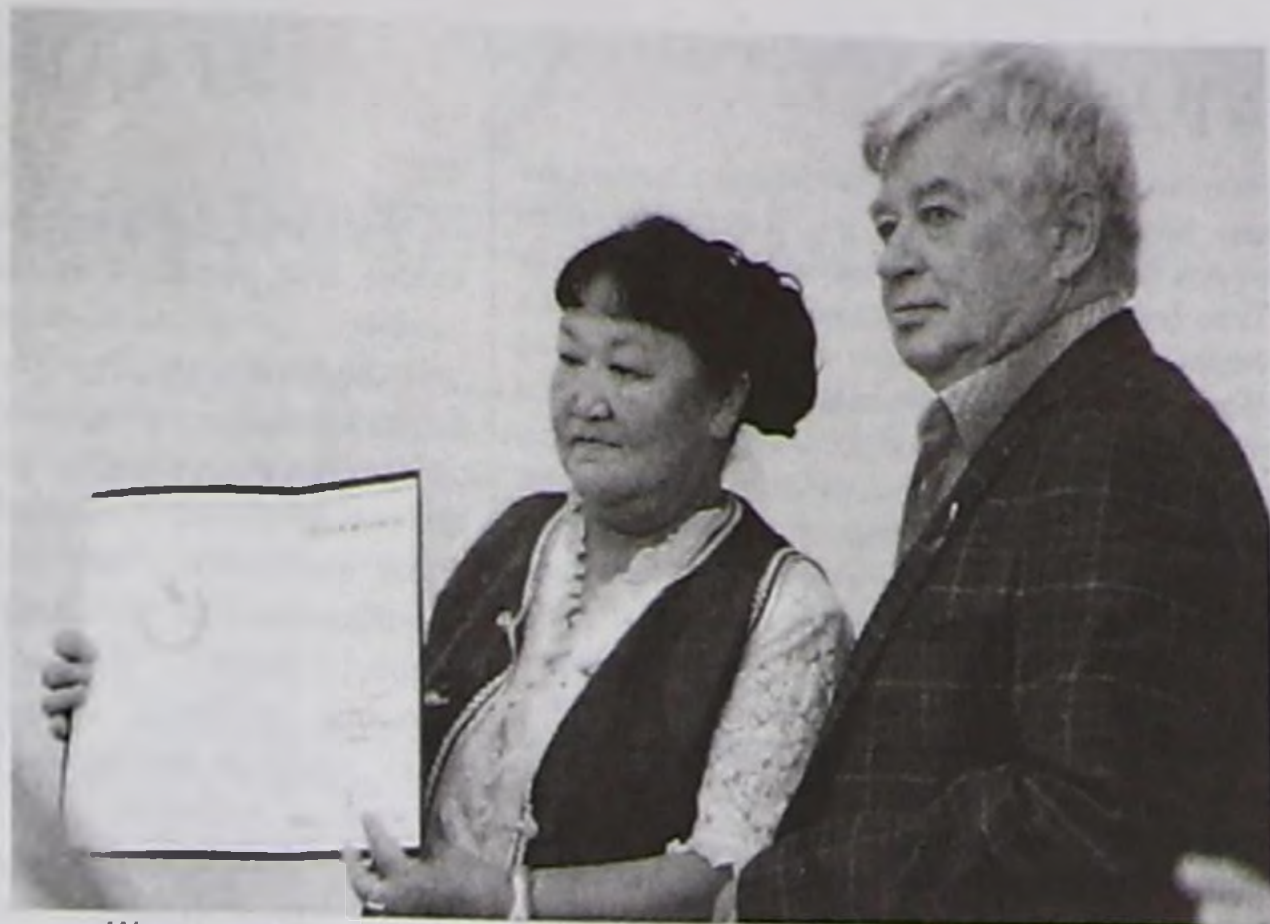
Шуулганның ажыдышынын шаңналдар тыпсырынын байырлалы улам каастаа. ТР-ниң Баштыңы — Чазакан Даргазы Шолбан Кара-оо «Тыва Республиканың алдыг ажылдакчызы» хүндү атты РФ-тиң Журналист эвилелиниң баштаар черин даргазы Всеволод Богдановка, шуулганның оргкомитетиниң кижигүнү Раиса Жмодик (Новосибирск хоорай) Хүндү

лел бижикти тывысты.

В.Л.Богданов бодунуң ээлчээнде РФ-тин Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң шаңналдарын ты- высты. Профессионал ниитилелдин мурнунга ачы-хавыязы дээш Тыва- нын Баштыңы Шолбан Кара-оолга Россиянын Журналистер эвилели- ниң Хүндүлел демдээн, «Тувинская правда» солуннуң коллективинге 90 харлап турары-биле дипломну, журналистер Андрей Чымбага, Ая Тюлюшке, Светлана Балчырга хүн- дүлел бижиктерни тывысты. Россия- ның бирги журнализиниң холундан шаңнал алыры — аас-кежик-тир деп хүлээп алдывыс. Шаңнал алганнар Дагомыска болур шуулганның хүндү- лүг аалчылары болурун Всеволод Леонидович онзалап демдегледди. Шаңнал болгаш ол хүндүткел бис- терни улам чалгынналдырар дээрзи чугаажок. Хүндүлүг аалчылар Все- волод Богданов, Алексей Симонов оларның суглуг караан көрүп, судал- дыг холун тудары, шынап-ла, биске ырак-узак республиканың журналис- теринге, улуг аас-кежик. Азия төвү Тыва деп кайгамчык оранга төрүт- түнүп, өөренип, чурттап, ажылдап, чоннуң солуну «Шынның» ачызында шаңнал-макталдың кежиин четтирип, чоргаарланып орган өөрүшкүмнү силер бүгүде-биле үлежип ор мен, хүндүлүг номчукчу.

Шуулганның киржикчилери солун санал-оналдарны үндүрүп, бодал- дары-биле үлешкен. Ол дугайында долчузу-биле-даа бол, номчукчула- рымыска дамчыдарын оралдажып көрей.

«Омская правда» солуннуң галээзи Светлана Федорова Си- бирь девискээринге националдар аразында дайынчы чөрүлдээлер турбаанын чоргаарал-биле дем- деглевишаан, национал диаспоралар дугайында бодунуң бижээн мате- риалдарын белеткеп турган арга- дуржулгазын үлешкен. Чөрүлдээлер тургустунуп келгенде, журналистиң шын эвес ажыглаан сөзү дарылыг черге серенги шакканы-биле дөмей, айылдыг дээрзин ол коллегала- рынга сагындырып, кижилер бүрүзүн- ге аарышкылыг националдар айты- рын чырыдып тура, оваарымчалыг болурун, ылаңгыя бот-шүгүмчүлел, бот-кыжыртыныг кандыг-даа бай- далдан эптиг үнүп болурунун арга- зы дээрзин айтып, ону ажыглаарын сүмелзэн. «Дүүн театрга национал оркестриниң концертин көрүп ора, бистиң солунга үнген бир материал- ды дораан сактып келдим. Ону Ты-



«Шын» солуннуң журнализи Светлана Балчырга Россиянын Жур- налистер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы В.Л.Богданов хүндү- лел бижикти тыпсып тур.

ваның тайга ортузунда көдээ суур- жугажынга өскөн херээжен кижилер бижээн. Староверлер чурту ол сууржугашка 5 харлыында тайгага адыгга таварышканын, айттан ужуп турганын, кырганнарның мерген угаадыгларын ол чылы-биле сактып бижип турар. Староверлерниң ырлары биле тыва аялганың аянна- жып чаңгыланып кээрин магададым. Олар чаңгыс черге, чаңгыс бойдуска ынак кижилер-дир дээрзи дыңна- лып, көстүп турар-дыр» — деп, ма- гадаан сеткилин Светлана Федорова илеретти.

Новосибирскиден шүлүкчү Олег Берязев тыва чогаалчыларның ажылдарын орус дылче очулдуруп, «Сибирские огни» сеткүүлге хөй чылдарда чырыдып чоруур. Тыва- га ол чаңгыс эвес удаа келген. Ол база-ла бистиң национал оркестри- вистиң оюнун магадаан сеткилин чүнүң-даа мурнунда илеретти: «Үе болгаш девискээр хөгжүмде муң чылдың планы-биле илереттинген- дир. Ындыг аялга — сагыш-сеткил- диң күш кирикчизи-дир. Ындыг күш турда, Россия тиилеттирбес. Ол концертти утпайн, сактып чоруулу- нар, ында орус-тыва аялгалар, дем- нежилге кайгамчык аяннажышкын- биле сиңнигип каттышкан-дыр».

А коллегаларына ол публи- цистика школазын камгалап арт- тырарының чугулазын айыткан. Журналистерниң кол сорулгазы — медээлээри. Ынчалза-даа журналис- тиканың эң бедик шыпшыы — уран сөс, очерк, эссе дээрзин утпазын, чоннуң сагыш-сеткилинге улуг, кал- бак сеткүүлдерниң, чогаалдарның чугулазын, олар чоннуң көрүжүн, бодалын өскерттиптер күштүүн он-

залап демдеглээн. Сибирьжилер ду- гайында чугаалап тура: «Сибирьде нация чок. Ында үе болгаш девис- кээр» — деп чугаалааш, чаа чогаат- кан шүлүктери-биле бадыткаан.

«Известия» солуннуң хоочун жур- нализи Альберт Плутник чугаага улажып, Инна Руденко ышкаш жур- налистерниң очерктери ниитилелдин сеткил-хөңүн өскерттиптер күштүг турганын өөрүшкү-биле сактып чу- гаалаан. Агроновскийниң очерктери дээди өөредилге черлеринге жур- налистиканы башкылаарының арга- методтарын өскерттирге чедирип, ону чаартырынче албадаптар дээш- тиин магадал-биле сагынмышаан, бо хүнде журналистиң үнү дыңналбас- таанын хараадал-биле демдеглээн. Журналистика — үениң төлү. Үезин- де төрүттүнген төлдерниң аажы-ча- ны база аңгы-аңгы болуру чугаажок. Совет-партия үезиниң тергини дээн журналистери ниитилелдин «караан ажыдыптар» күштүг, шынчы турган болза, ам бо хүнде арын-нүүр чо- гу-биле мегелээр, көскүлөңээрин бодаар кижилер журналист мен деп адаттынып турары чованчыг апарган. Каш чылдар бурунгаар боолуг кижилер, демир-үжүктүг кижиден ниити- лел коргар, сестир турган болгай. Совет үеде кайгамчык улуг тудуг- лар, бүдүрүлгелер дугайында бижип турза-даа, ооң кол дөзү — ажылчын кижини черле утпайн турган. Амгы үеде информастыг медээлер тиилеп турар, а бөдүүн кижилер дугайында ут- тундурган. Адреси, ат, фамилиязы билдингир, бөгүн чурттап, ажылдап чоруур кижилер дугайында бижирин утпаалыңар деп коллегаларына ча- гаан.

(Уланчызы 4-кү арында).

Саннар-фактылар

Уруглар дыштанылгазы

Бо чылын республиканың болгаш Россиянын кадыкшылга черлеринге 24 000 ажыг уруглар дыштаныр. Чайгы лагерьлерге республиканың 21236 он беш хар назылыг школачыларын хаара тудары шиитпирлеттинген. Ол дээрже ка- дын быжыглаары көрдүнгөн уруглар- ның 47,6 хуузу-дур. Оларның иштинде чай дургузунда хоорай чоогунда кадык- шылга лагерьлеринге — 3927, хүндүскү лагерьлерге — 16756, майгын-лагерьлер- ге — 473, күш-ажыл болгаш дыштанылга лагерьлеринге 80 уруг дыштаныр.



Уругларның чайгы дыштанылгазы-биле хол- башкан ажылдарны ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем, Аныяктар херектери болгаш спорт та- лазы-биле яамылары, ТР-ниң Өг-бүлө болгаш ие-чаш агентилели, Федерация чөвүлелдери чорудуп турар.

Амгы үеде 16183 уруг кадыкшылга ла- герьлеринде дыштанып турар. Республиканың чайгы кадыкшылга лагерьлеринде — 14264, Россиянын өске регионнарында 1919 уруг (Бүгү-россиянын уруглар төптеринде — 138, санаторий курорттарда — 1781 кижилер) уруг дыштанып турар. Чайгы үеде амыдыралында нарын байдалда турар уругларның саны — 17962. Оларның 5505-и бо хүнде кадыкшылга лагерьлеринде хаара туттунган.

Дыштанылга лагерьлеринге ажылдаар 100 вожатыллар болгаш кижизидикчи башкылар чогуур өөредилгени эрткен. Кадыкшылга ла- герьлеринде Тыва биле Россиянын демнежил- гезиниң 100 чыл оюнга, Россиянын Культура чылынга, Тывада чарлаттыг Орус дыл чы- лынга тураскааткан янзы-бүрү хемчеглер, куль- тура-массалыг кезжээлер, спортчу маргылдаа- лар эртип турар.

Бо чылын Барыин-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл, Танды, Өвүр, Бии-Хем, Кызыл кожууннар дыштанылга лагерьлериниң бирги ээлчээн үезинде ажыткан.

Июнь 5-27 хүннеринде «Юность» лагеринге 12 кожуундан 10-гу класстың 163 оолдары- ның аразында дайынчы, спортчу «Тиилелге» деп оюн, республика чергелиг «Президент маргылдаалары», «21 вектин лидери» конкурс болган. Тиилекчилер Бүгү-россиянын уруглар төвү «Океанче» баар. «Юность» лагеринге июль 17-19 хүннеринде республиканың уруг- лар шуулганы — II «Чайның чөлээжи» «Россия биле Тыва — чүс чыл узун орукта» девизтин адаа-биле эртер.

Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдун Чар- лыы езугаар Крым Республиканың болгаш Севастополь хоорайның чайгы дыштанылга черлеринге 500 уругну дыштандыраары көрдүн- ген. Бо хүнде Крымче дыштаныр уругларның болгаш оларны эдертип чоруур башкыларның, эмчилерниң даңзызы тургустунган. Дугуржулга езугаар июль 17-ден август 7-ге чедир Евпа- тория хоорайда «Параолимпийский» кадык- шылга лагеринге 250, а 4-кү ээлчегде 250 уруг дыштаныр аас-кежиктиг.

Уругларның путевказының өртээ-биле орук чарыгдалдарын федералдыг бюджет акшалан- дырып турар. А үдеп чоруур башкылар, эмчи- лерниң орук хөлезинин ада-иелер харылаар.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.



Журналистер шуулган үезинде.

ЧЕПСЭЭВИС — УРАН СӨС

(Уланчызы. Эзеи 3-кү арында)
«Россияның алдын демир-үжүү»
аттың эдилекчизи Олег Нехаев:

— «Тыва» парлалга-биле таныш-
каш, элээн сайгарылганы кылдым.
Чоокта чаа Совет Эвилелиниң Маа-
дыры Түлүш Кечил-оолдун адын
№ 3 школага тывысканының дуга-
йында чүлдү номчудум. Тыва-
ларның эки турачы аытыг шериг
эскадронунун эрес-дидим команди-
риниң дугайында кино-даа тыртты-
рып болур-дур. Ооң аытыг шеригле-
ринден немец-фашистер угаан-кудун
оскунуп, дезил турганынга канчал
чоргаарланмас боор. Ол Украинаның
Ровно облазының хоорай, суурларын
хосташкан. Доран Дубно, Деражно
хоорайлар-биле телефон дамчыш-
тыр харылзаштым. Хостагып каан
маадырларын езулуг уткан улус-тур,
чүте ыңдызын кижи даал бодаары
нарын эвес. Россияның өңүктери —
Украинаның дайзыннары дээр хөөн
илден-дир. Бодунуң төөгүзүн, куль-
туразын, езу-чаңчылдарын билбес,
уткан кижилерден фашистер үнер.
Аныяк-өскенге фашизмниң айылын
кичээндирер херек.

Дүүн театрда концерт мурнунда
чамдык аныяк журналистерден 2-3-
ле эң бөдүүн айтырыглар салдым.
Тывада кымнар чурттал турарыл,
кайы күрүнелер-биле ол кызыгаар-
лажып чыдарыл, ооң чурттагыла-
рының шажын-чүдүлгези кандыгыл?

Нинтизи-биле 11 кижиден харыы
алдым. 9-унуң харыылары чүгээр,
углуг болду. 2 кижин чүңү-даа бил-
бес. А бир аныяк уруг «Тыва Тибет-
биле кызыгаарлажып чыдар» деп
харыылады. А бирээзи «Мен дышта-
ныр дээш келген кижин мен» — деп
харыылаан. Ол чүңү чугаалап тура-
рын тайылбырлап-даа канчаар, бо-
дуңар билер силер. Журналист кижин
ээлмеглиг шөлээзиниң-даа үезинде
ажылын утпас ужурулуг».

Ажык-чарлыг чорук камгала-
лының фондузунун президентизи
Алексей Симонов саналдааш,
журналист оон чүгле чүңү манал ту-
раарын бижир эвес, а боду тускай
үнүг болуп, бодалын илередип би-
жир ужурулуг, фашизмниң хоразы-
ның болгаш айылының дугайында
аныяк-өскенге кичээндирер дугайын-
да айтырыгга хамаарыштыр кижиз-
дилгеде улуг «ойбак» тывылганын,
ооң уржуңдан бөгүңү Украина-би-
ле акы-дунмалышкы харылзааларда
нарын айтырыглар тургустунуп ту-
раарын, «ол бистиң «ора сол каан»
үүлгедивис эвес-даа бол, ону даа-
раар, чамаар алаар деп чугаалаан.

Түннел сөс алгаш, Всеволод
Богданов чоокта чаа Татарстанга
ооң президентизи турган Минте-
мир Шаймиев-биле ужурашканын,
татар телевидениениң 15 харлыг
божупкан уруг дугайында дамчы-
дылганын магадаанын чугаалады.

«Андрей Малаховтун дамчыдыл-
галарында төрүттүнүп келген
чаш төлдүң адазы ол бе, азы өске
кижи бе дээрзин тодарадырынга
өйлежип каар ийик чоп. Татар ол-ла
ышкыш дамчыдылгада бүгү кичээ-
гейни ол чаш төлдү канчал азырал,
өстүреринче, кандыг дуза кадарынче
кичээгейни углап, ол айтырыгларны
көзүлдүр шиттирлеп тураарын мага-
дадым. Божупкан уругну чаш төлүн
канчаар шарып, кургагларындан,
канчаар эмзиреринден эгелээш,
өөредип, чурттал оран-савазын
септеп берип, өпояның ачазы болур
бичин оолду база уруг азыражырын-
га өөредип турар. Кижин дээш сагыш
човаашкын ол ышкыжыл. Чаш төлдү
бодаар чүве-дир ийик. Кижилер
бот-боттарында эки чүлдү тывар
ужурулуг. Буянын үүле кылган бол-
за эки-ле. Кижилерни аас-кежиктиг
болдулары — буян-дыр. А ынак-
шылга чедирери оон артык дээрзин
ол онзалал айтыркан.

Тывага келген ыңа хөй журнали-
стер бүгү Сибирини Азия төвүнде
республика дугайында солун чүлдери-
биле чаңгыландырып, динчиредир-
ле боор. Тываның «Тос эртинези» олар-
ны хей-аыт кыргени чугаажок. А бис-
терге, тыва журналистерге, олар-биле
ужуражылга утундурбас сактышкын,
улуг өөредилге болуп артар.

Светлана БАЛЧЫР.

УГААН-САГЫШТЫҢ
ХОСТУУ

«Сибирь — идегелдин девис-
кээри» деп журналистер шуул-
ганының үезинде «Сибирика»
сайттың редактору, Россия Фе-
дерациязының Журналистер
эвилелиниң шаңналының лауреа-
ды, «Сибириниң журнализи»
аттың эдилекчизи Олег Нехаев
«Журналистикада майыктарның
(стереотиптерниң) кулданыш-
кынындан адырлып алырының
херек кырында аргалары» мас-
тер-классты эртирген.

Олег Алексеевич — жур-
налистикада тапталы берген
майыктардан хостуг болурунун,
материалдар белеткээде канце-
ляризмнерни ажыгларынның удур-
ланыкчызы. Канцеляризмнерни эң
ылаңгыя даргалар хөй ажыглап
турар. Тываның Баштыңы Шол-
бан Кара-оол «Родина» журналга
интервьюзунга, канцеляризмнер
ажыглавын, республиканың ду-
гайында билдингири-биле чугаа-
лап бергени ооң угаан-сагыжының
хостуунун херечизи дээрзин Олег
Нехаев демдеглээн.

«Дылдың эдилекчизи» деп
сөс каттыжышкыны мастер-
класска келген журналистерниң



«Сибирика» сайттың редактору, Россия Федерациязының Журналистер эвилелиниң шаңналының лауреады, «Сибириниң журнализи» аттың эдилекчизи — Нехаев.

аразынга маргылдааны үндү
Нехаев ону канцеляризм де-
наар, а чамдык журналы
ооң-биле чөпшээрешпес бо.
Сөс бүрүзүн сайгарып, майы
ажыгларындан чайлап чору
хоочун журналист чыылган
чагаан.

Бистиң к

ИЙИ ДАКПЫР БАЙЫРЛАЛ



«Сибириниң журнализи»
атты алган Сергей
Тепляков.

Июль 19. Этнокуль-
турлуг комплекс «Ал-
дын-Булак». Доңгайтар
кагган ак шаажан аяк-
тар дег, улуг ак өглер
аразында республика-
ның аалчылары — Рос-
сияның журналистери
ай-дедир шуужуп, кижин
бүрүзү чараш черлерге
чурукка тырттырып алыр
дээш, чай чок-ла чоруп
турлар.

Оларның хөй кезин Тыва-
да бир дугаар келген, ын-
чангаш ооң каас-чараш, кай-
гамчык агаар-бойдузун, өске
чоннарынга дөмейлешпес
хөөмейин, хамнарның са-
гыш-сеткил хайныктырар ты-
вызыкзыг хамнаашкынын,
эзир куш дег чоргаар, түрлүг
мөгелерниң девин, хүрежин
көргөш, чугаалаар сөстер
тыппайн, чүгле: «Тергин-
дир! Эр хейлер!» дээринге өй
болдулар.

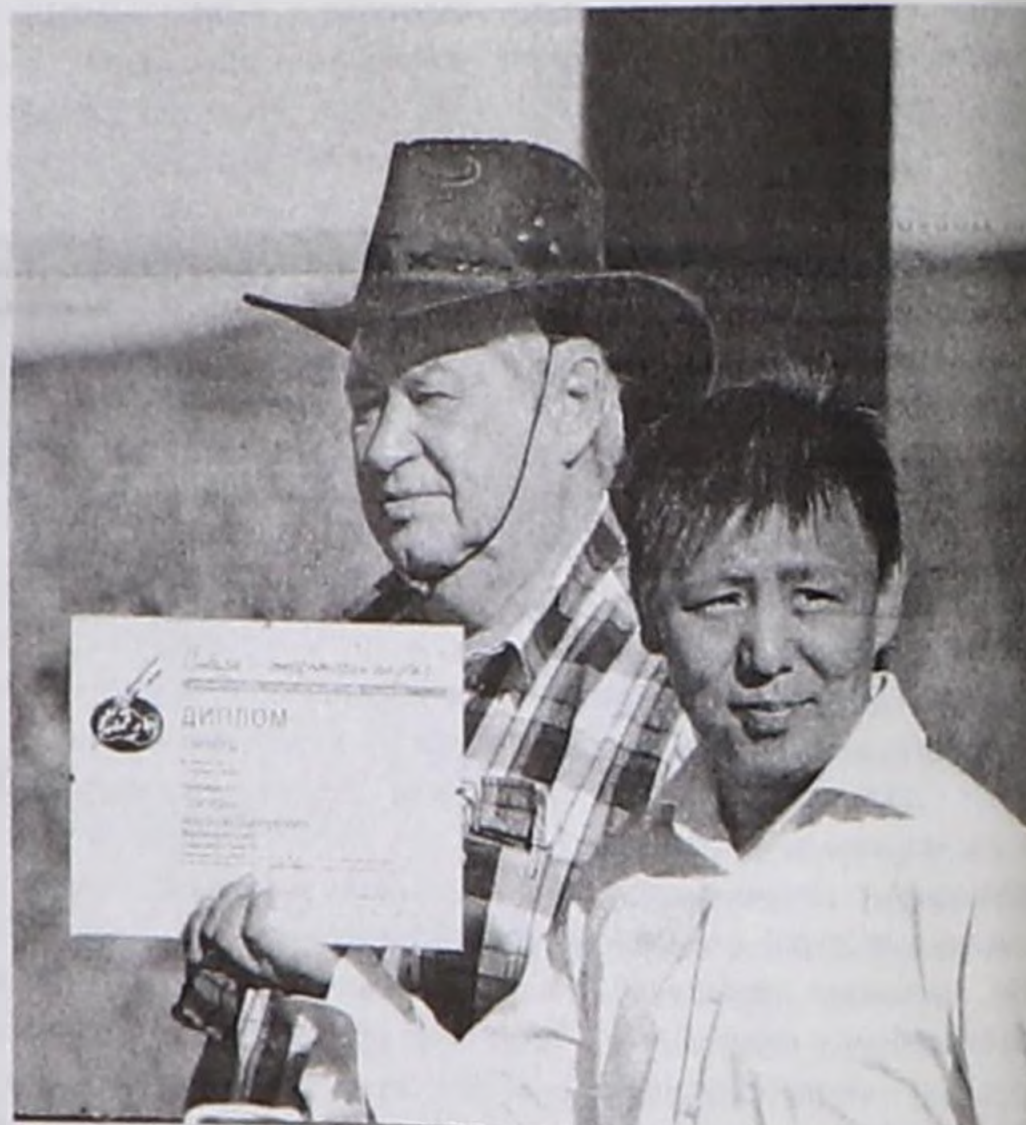
Кежээкиниң 6 шак. Ажык
дээр адаанда сцена чанын-



Алдын-Булакка байырлалдың киржикчилери.

«Тыва») 1-ги черде; «Си-
бириниң идегели» — Айдың
Лопсан («Тыва — 24»), 1-ги
черде; «Радио. Тускай про-
граммалар» — КТРК «Тыва»,
1-ги черде; «Парлалга мас-
салыг информация чепсекте-
тери. Очерк» — Александр
Шоюн («Центр Азии») 3-кү
черде; «МИЧ. Тускай про-
граммалар» — Андрей Чымба,
КТРК «Тыва». Нинтизи-биле
79 тилекчилерни болгаш 12
лауреаттарны шаңнап-мак-
таан.

«Сибириниң журнализи»
деп атка Алтай крайдан «Ал-
тайская правда» солунуң
ажылдакчызы Сергей Тепляков
төлөпиг болган. Эрес-омак,
шимченгир журналисти эгезин-
ден тура эскерип турган бол-
гаш, ооң-биле чугаалашпас ар-



Бирги черин алган Айдың Лопсан.

гам чок болду. Чедишкенин
ажыл-ижиниң чажыттарын база
дүрүмнерин бичин када чугаа-
лай каапкаш, Тываның өске-
лерден шуут аңгыланып турар
езу-чаңчылдарын, культуразын,
эвилең-ээлдек чонунуң дуга-
йында төңчү чок магадап чугаа-
лаар кижин болду.

Ол үеде «Азия төвүнүн ки-
жилери» деп номнуң бешки
үндүрүлгезиниң таныштырыл-
ганы эгелээнин чарлапты. Номнуң
маадырлары болгаш оларның
дугайында бижээн авторларга
тураскааткан онзагай концерт-
тиң киржикчилери-биле кады
журналистер мага хандыр ыр-
лажып, ойнап-хөглөп, самнап
алдылар. Байырлыг кежээниң
түннелинде «Алдын-Булактың»
эң бедик даанче үнген чаданың
кыдында салгылап каан «Азия
төвүнүн кижилери» деп чаа
номнарны белек кылдыр алыр
дээш, «Эдегей» танцы-сам бол-

гаш костюм театрының ай-
дег чараш кыстары-биле ка-
чоруптувус. Кандыг-даа чурт-
эртине-байлаа ооң ховар чо-
болур, ынчангаш бо номда ки-
бижиттинген кижилер Тываны
«алдыны-дыр». Сибирь де-
кээринде, ылаңгыя Азия
төвү болган Тыва Республи-
да, шынап-ла, онзагай бол-
езулуг идегелдиг, чаагай кел-
үеге бүзүрелдиг кижилер чур-
тап чоруур дээрзин «Азия тө-
вүнүн кижилери» ному база ка-
бадыткаан. «Сибирь — иде-
дин девискээри» шуулганни
киржикчилеринге бо белек
үнелиг болуру чугаажок. Шу-
ганының ийиги хүнү доозул-
эргентиг хүнде журналистер Э-
зин кожуунда Төре-Хөлге бар-
дыштанып, мага хандыр эшт-
дыштанып алганнар.

Азияна ТА

Чингис СААЯНЫ

тырттырган чуруктар

Ак-Довурак хоорайның болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинатының 50 чыл оюнга

Бежен харлаан Ак-Довурак

Мугур 50 чыл бурунгаар Тыванын картазынга Ак-Довурак деп хоорай тывалган. Ол 1964 чылдың чазынында болган. А күзүн, сентябрь 3-те, «Тыва даг-дүгү» комбинаты бодунун эң баштайгы продукциязы — даг-дүгүн күрүнеге берген. Ак-Довурак хоорайны тывалдырган, Тываның даг-дүгүнүнүн эң баштайгызы ынчан төрүтүнген.

Барыын Тывада Хемчиктин солагай таразында Кара-Даш дагларында даг-дүгү эртинне бары төөгүде-ле билдингир турган. Араттар даг-дүгүн дыдып алгаш, шай паштарын чамап, ону малгаш-биле холааш, суугу кылып ап тургулааннар. Даг-дүгү казарга, кады чыдар ак довуракты (магнетитти) алгы өңнээринге ажыглап турганнар. Төөгүден даг-дүгүн орус-даа, поляк-даа, француз-даа хөрөгитеннер шигээдир дээрге, Хайдып Үгер-Даа шигээревээнин билир бис. Чүгле Тыва Арат Республика үезинде Арат чазаа «Союзасбест»-биле керээ чаргаш, 1933 чылда шинчилел болгаш болбаазырадылга ажылдарын эгелээн. Түр када арыглал фабриказы-даа ажылдап турган, чооктазын араттарынга шалың орнунга ары соп берип турган деп чугаа база бар. Даг-дүгүн казып ажыглаар ажыл бирде соксап каап, чамдыкта катап эгелеп чадап пат болган. Чүгле 1959 чылда ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң доктаалы-биле даг-дүгү болбаазырадыр бүдүрүлгени, чаа хоорайны тудуп, арыглалга кириер сорулга быжыг доң болган. Төөгүде Кара-Даш деп аттыг Ак-Довурак деп чаа атка чединген болгаш бүгү-эвилелдин комсомолчу шалыңчы тудуу кылдыр чарлаттынган. 1960 чылдар үезинде Ак-Довурактын, даг-дүгү комбинатынын тудуунга ажылдаар дээн аныяктар төп Россиядан, Кавказтан, Ортаа Азиядан, Ыраккы Чөөн чүктен өлкү-бөлүү-биле кээп турду. А Тывада аныяктарын комсомолчу путевка-биле туртаан район чок турган.

Бистер безин Сүт-Хөлдөн 20 кижини 1965 чылдың чазынында келдивис. Ынчан даг-дүгү болбаазырадыр фабрика арыглалга киргенинден бээр чүгле 6 киши болган чораан. Кайда-даа тудуг-ла, тудуг, Постоянный суур безин ажыглалга кирбээн чүве. Кайда-даа аныяктар-ла, аныяктар. Олар дээрге муң-муң. Кызыл-Чажалыктан безин хензиг хоорайга ол хире хөй 18-25 харлыг аныяктар чыгып дээрге, сүртенчиг-даа, чоргааранчыг-даа чүве чораан. Ынча хөй 40 ажыг наа аныяктарның улуг Бурганы — ажыл турган. Кижини бүрүзүнүн келген-не херээ — ажылдаар дээш. Кым-даа хөй акша ажылдап аар дивээн, кол-ла со-улга — ажыл мергежилдин шигээдир, аныяк: тудугжу-бетончунун, дашчының, леверлекчинин, каңнакчының, дериг-ерекселдер машинизинин, слесарьның, электриктин дээш, төрөөн Тывазын урунгаар сайзырадыр сорулга-биле. Истин өгбелеривис кажан-даа өгден улуг оран-сава-даа кылбайн чораан, айт-арыдан өске МАЗ, БелАЗ-даа мунмайн чораан, уургайдан улгаттыр хая-дашты азылдырып, оран-таңдызын каспайн чорааннар болгай. Чазактың, партияның аныякыны индустриалдыг орукче кириер аныякыны-биле, «ада көрбээнин алу көрүп, не көрбээнин кызы көрүп», аныяк-бүрү ажылчын мергежилдерини шигээдир алган бис. Бистин чүрекеривисти адимелдирипкен кол чүве — даг-дүгү комбинатын тыва кижини — тыва инженер имит-Доржу Байырович Ондар удуртуп турганында. Ол бистин нарын дериг-ерексел шигээдиривисте, ажылчын уу-чурумга чаңчыгарыыста бурунгаар ишкээн туугувус турган дизе, чер-ле аныяк чок. Улуг тудугда, даг-дүгүнүн

гезинде инженерлер саны чүс-чүс турда, директорувус Ондардан аңгыда инженер эртемниг чаңгыс-даа тыва кижини чок турду. Тыва техниктер безин санныг турган болдур эвеспе. Ынчанмайн канчаар дээр силер, бистер төөгүден мал, чер ажыл-агыйындан өске ажыл танывас турган болгай бис.

1989 чылда Ак-Довурак хоорай, «Тыва даг-дүгү комбинаты» бодунун 25 чыл оюн динмиттин-биле демдегледиле. Ынчан кадрлар талазы-биле байдал сыр өске апарган болду. Красноярскиниң өңнүг металлдар институтунун доозукчулары — даг инженерлери, инженер-механиктер, инженер-энергетиктер тыва оолдар, кыстар комбинаттын цех бүрүзүнге ажылдап турдулар. Ол хамаанчок чүс-чүс бөдүүн

Узбекистан, Украина, Белоруссия дээн кижиктиг.

Ындында-ла бүдүрген продукциязы — даг-дүгү эвээжеп эгелээн «Тыва даг-дүгү» комбинатының берге байдалына, Тываның Чазаандан келген бир шийтпир, ам сайзырал оруун шуут моондактапкан. Ынчан комбинат кажан-даа быжыг бут кырынга туруп шыдавас деп чүве билдинип келген. Ооң утказы мындыг.

1992-1993 чылдарда Россияда субъектилерде турар өнчү-хуунун үлежилге эгелээн. Кандыг бүдүрүлгелерни Россия Федерациязынга, а кандызын областтарга, республикаларга арттырар деп. Мен ол чылдарда комбинаттын чингине директорунун оралакчызынга ажылдап турдум. Бистер каш кижини, бир эвес рес-



Комбинатка В.И.Ленинниң адын тыпсып турары. Г.С.Ширшин баштаан делегация.

слесарьлар, машинистер, электриктер, дагжылар безин Ак-Довурактын кежээки техникумун дооскаш, техник-тудугжу, техник-болбаазырадыкчы, техник-электрик дипломнуг болдулар. Тывалар амгы үениң нарын даг болбаазырадылга техниказын үр болбаанда шалыпкыны-биле шигээдир алдылар. Оозун бодаарга, техника-биле ханы холбажыр салым-чаян бистин ханывыста бар болган-дыр.

Хоорайның кол тургузукчу өзээ — даг-дүгү комбинаты 3800 ажылчының, инженер-техниктерлиг турган. Ол чылдарда Алексей Уховтун соонда, комбинатты Юрий Комаров удуртуп турда, Бүгү-эвилелдин социалистиг чарыжына доктаамал бирги черлерини ээлеп, кызыл туктарны болгаш улуг түннүг акша шаңналды доктаамал ап турган. Даг-дүгү комбинаты ССРЭ иштинде 75 янзы-бүрү бүдүрүлгелериниң эң дээреси турган дээрге, тыва кижини даг-дүгүнүнүн нарын аргаларын дүргени-биле чедишкенин шигээдир алганының дорт демдээ-дир. Ол чылын комбинат 130 муң тонна даг-дүгүн бүдүргеш, эң улуг бүдүрүкчүлүүн көргүскен. Алган орулгазы улуг турган, доллар-биле алыр болза — 5 миллион. Ынчангаш ак-довуракчыларның амыдырал-чуртталгазы бедик деңгелдиг, культураспортчу амыдыралы хайнышкынын агымын турду.

1991 чылда улуг чурт — ССРЭ буступ дүжерже, даг-дүгү комбинаты көскүзү-биле бодунун күчү-күжүн ышкынып эгелээн. Ынчанмайн аан, даг-дүгү колдуунда тудугга, тудуг материалдары кылырынга, машина тудуунга ажыглаттынып турган. Улуг чурт Россия хемчээлдиг кылдыр кызырлы бээрге, хөй бүдүрүлгелер ажылдавастан, чамдык хереглекчилер өске эвилелдешкен республикаларга турду:

публика Чазаандан даргалар келгеш сүме айтырар болза, кандыг-даа дадагалзал чокка, «Тыва даг-дүгү» комбинатын Россияның өнчүзү кылдыр бериптер-дир деп чугаалаштывыс. Тываның өнчүзү кылдыр комбинатты арттырып алыр болза, бистер чүс-чүс нарын дериг-херекселдер үрелип, эргижирей бээрге, оларны кайыын тывар бис. Чаңгыс подшипник, ремень, шимче-дикчи, шестерня бүдүрүп турар эвес бис. БелАЗ дугуйлары, күчүлүг дээрбелер, экскаватор хымыжы садып аар төктүп чыдар акшалыг эвес бис. Ооң кадында «Тыва даг-дүгү» комбинаты кайгамчык хөй электри энергиязын ажыглап турган болгай. Ынчан чаңгыс комбинаттын ажыглап турган электри энергиязының күчүзү барык бүдүн Тываның шак ындыг чарыгдалдарына дең турган. Бо дээрге базала хөй акша-төгери чарыгдалдары-дыр. Даг-дүгү комбинатын бистер боттарывыс — Тыва кылбаан болгай, ону бүдүн ССРЭ тургусту чоп.

Кызылдан Чазак удуртукчуларын манап-ла турган бис. Олар-даа комбинат удуртулгазы-биле, ажылчын коллектив-биле ужуражып келгеш: «Комбинатты канчаптар бис, че?» — деп келир-ле болгайлар деп идегеп турдувус. Шип-шимээн. Үр-ле үе эрткенде, чингине директор Геннадий Парамзинниң адынга: «Тыва даг-дүгү» комбинатын Тыва Республиканың өнчүзү кылдыр арттырар деп шийтпир келген дээр чораан. Шак ынчаар «Тыва кобальт» комбинаты, Терлиг-Хаяның мөңгүн суу бүдүрүлгези дээш, өске-даа черлер Тываның өнчүзү апарды. Индустриялыг Тываның буураашкынының оруу ынчаар ажыттынган.

Ындыг шийтпир алган чылдагаанын мен мынчаар даап бодаар-дыр мен. Ынчан шаг эргилдеси болду — чаа

эпоха келген. Ооң хоойлу-дүрүмнери, угланышкыныны будулгаазынын үй-балай турган. Ындыг үеде, бистин өгбелеривистин: «Суг көрбейн — идин ужулба...» дээн мерген сөстөрүн улуг кичээнгейге ап, мурнувуста он-он чылдарны өттүр көөрүн кызыдып, белен эвес нарын саннаашкыныны кылыр турган бис. Ынчан Россия девискээринге Тыва Республика деп чаа субъект тывалды. Ол республиканың парламентиинин депутаттары демократтыг чаартылгаларның салгынына өөрүшкүзү дээр дүндүүнче киискээш, улуг политиктиг чазыгны кылдылар. 1993 чылдың октябрь айда Россия Федерациязын ийи ай мурнай Тываның Конституциязын хүлээп алдылар. Ында мындыг чүүлү бүрүн деткимчелиг хүлээп алганнар: «...Тыва Республика Россия Федерациязындан үнүп болур база эргелиг...» деп. Шак бо сөстөр ам эгүүр шагда күштүг турар деп республика удуртулгазы билип алгаш, Тываның бар турган эртинне-байлаан холга алыр дээннери ол хевирлиг. Мындыг шийтпир үндүргени, бистин удуртулгавыстың, депутаттарывыстың политиктиг экономика талазы-биле билиниң кошкаанының дорт херечизи бооп арткан.

Бо чылын, 2014 чылда, төлевилел езугаар даг-дүгүнүн сөөлгү тонналарын бүдүрүп үндүрер ужурулг турган бис. «Тыва даг-дүгү» комбинатының рудингине чыдар даг-дүгү рудазын 50 чыл иштинде казар ужурулг деп «ЦВЕТМЕТИИПРОЕКТ» төлевилел институтунуң санааны ындыг турган. Комбинат ам өнчү талазы-биле Тывага хамаарышпас, өске улустарга саттынган ужурундан ооң ажылы барык турупкан. Ынчангаш рудникте ам-даа 108 миллион тонна хире руда бар, ол дээрге, 1 миллион тонна даг-дүгүн дең. Комбинат нийтизи-биле 40 хире чылдар иштинде ажылдаан, ол үе иштинде арыглал фабриказы 2 миллион 347 муң тонна даг-дүгүн бүдүрген чүве.

Тываның даг-дүгүнүн баштайгызы — даг-дүгү комбинаты 50 харлап турар чылында, республиканың кандыг-даа булуңнарында комбинатка 20-30 чылдар иштинде ажылдап чораан ат-алдарлыг хоочуннар эндерик. Оларның чамдызы ам-даа даг-дүгүнүнүн боттарының арга-дуржулгазын амгы салгалга дамчыдып турарлар. «Лунсин» кыдат компанияда Валерий Милосердов, Любовь Очур-оол, Виктор Ондар дээш. Ак-Довурак хоорайындан кайнаар-даа ыраваан Сундуй-оол Михаил, Василий Стручков, Кылын-оол Монгуш дээн ыш-каш хоочуннар база хөй.

Ак-Довурак хоорайны тургускан даг-дүгү комбинатының Тывага, тыва чонга ужурулгасы, ужурулгасы — кайгамчык делгем болгаш улуг. Бирээде, көшкүн чоннарның төлээзи — тывалар даг-дүгүнүнүн, ооң техниктиг культуразын кончуг дүрген шигээдир ап боорун херек кырында амыдыралга көргүскен. Бистер чүгле айт-шары мунуп алгаш каргыраалап-хөөмөйлөп билир эвес, амгы үе-биле деңге хөгжүп боорувусту шыныткан. Ийиде, комбинаттын удуртулга системасы кайгамчык ажылгырын, бүдүкчүлүүн бадаткан. Үште, республикага чүгле административтиг төп эвес, бүдүрүлгө-техниктиг төп туруп болурун көргүскен. Ак-Довурак хоорай, даг-дүгү комбинаты — келир үеде Тываның болуп болур модели бооп артышаан. Ынчангаш бо 50 чыл ою байырлалды анаа демдегледир эрттирер эвес, эртем-техниктиг удуртукчулар: «Даг-дүгү комбинатының төөгүде ролу. Ооң өөредиглиг болгаш сайзыралдыг талалары» деп эртем-практиктиг конференцияны чыл төнмээнде эрттирери канчап-даа артык эвес. Аныяк-өскенивисти, амгы салгалды техниктиг, инженерлиг угаан-меделерче углаары чугула.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
чогаалчы.

БОРА-ТАЙГА – ЭРГИМ СУУРУМ

Кижинин төрүтүнгөш, чер басып өскөн, төрзэн чери дег, өөр-өнер дөргүл-төрөл чону ыш-каш эргим чүөе кайда боор.

Бора-Тайга — Сүт-Хөл кожуунда база бир каас-чараш бойдус чурумалдыг онзагай суурларның бирээзи «Сүмбер-Уула» аттыг колхозтун төвү.

Авамны — Полина Чадамбаева Монгуш дээр. Ол 10 ажы-төлдү төрөш, өстүрүп кижизиткен маадыр ие. Ажы-төлү, уругларынның өөредилге кижизидилгези дээш олут орбас, чыдын чытпас, эрес-кежээ, эриг баарлыг авазык чүөе. Ачамны — Уйнуушка Чүгүртүевич Монгуш дээр. Ол бүгү назынында чолаачылап ажылдап чораан. Алдан-Маадыр, Бора-Тайга, Манчүрек, Хөлчүктүт, Чечектиг аразынга чудук база суг сөөртүр машиналарны мунуп, кызымаккай ажылдап чораан, дуржулгазы улут чолаачы турган.

Кандыг-даа машиналар үрели бээр, чолаачылар арга-сүмө айтырып, чүзү канчал барганыл дээш көргүзөргө, ачам туткан соонда дораан-на кылдына бээр. Ынчангаш, ачамны «Машина эмчиси» деп баштактамып эш-өөрү ыңчаар адаар турган. Арбай, тараа, чиге-тараа ажаал, элзэн хөй чылдарда комбайнерлеп база ажылдап турган. Ол үелерде эки, кызымак ажылы дээш Алдан-Маадыр совхозка чылдың-на болур маевкага үргүлчү шаңнадып келген. Өртектиг белектер, чүнүң-биле-даа шаңнадыр турган. Чижээ: соодукчу, радиолар, дуран, даараныр машина, хевис дээш, оон-даа өске. Ада-иевис суурнун хүндүткелдиг чурттаачылары чораан. Аарааш, аныяк назынында чырык черден, ажы-төлүндөн кезээ мөңгөдө чарлып чорутканы биске дыка хомуданчыг. Оларның чырыткылыг овуру-хевир кезээдө чүректеривиске артып, сактып, бодап, мөгейип чоруур бис.

Бора-Тайга школазының 1980 чылдың доозукчузу мен. Төрзэн школамга, эртем-билиг чедип, амыдыралдың делгем оруунче айткарып каан чогаадыкчы ажылдыг башкыларымга ынак болгаш оларга чоргаарланып чоруур мен. Школачы чылдар дыкала солун-хөгүлүг, утгундурбас үелер. Чылдың-на бис башкыларывыс-биле Сүт-Хөлчө аян-чорук кылып, ооң долгандыр турар бойдус чурумалын — аң-мөңүн, кат-чимизин, балык-байлаңын, эм-оьттарын ниити төөгүзүн өөренип турган бис. Төрзэн черивистин каас-чараш бойдузунун дугайында ону камгалал хумагалаарын башкыларывыс бистерге ханызы-биле тайыбырлап, дыка-ла эки өөредип чораан. Бора-Тайга ниити билиг школазы — республиканың база бир хоочун школаларның бирээзи. Ооң төөгүзү, ажыл-чорудулгазы онзагай солун.

Школа 1939 чылда ажыттыгын. Баштайгы директору — Владимир Каттырарович Назын-оол. Бирги доозукчуларның бирээзи, хөй чылдарда Тыва Республиканың Дээди судун даргалал чораан, сураглыг хоочун Анай-оол Дыытаевич Ховалыг. Ооң өөнүн ээзи, школага директорлап ажылдап чораан — Капитолина Алексеевна (Куванова)Ховалыг.

40 ажыг чылдарда ажыл-агый эргелекчилеп, кончуг кызымак ажылдап чораан хоочун Дартам Дандарович Ондарны кижизитип бүрүзү сактып, үнелеп чоруур. Ханы билигилг, кижизиг, эки мөзү-шынарлыг хамаатны хевирлээри — школаның кол сорулгазы. Башкы бурузу медиатека, электроннуг өөредилге номнарын, интерактивтиг самбыраны, интернет харылзааны ажылгап, мергежой

берген. Өөреникчилер эртем-практиктиг конференцияларга, янзы-бүрү мөөрейлерге, олимпиадаларга киржиң, кожуун, республика чергелиг шаңналдарга төлөптиг болуп турар.

Ажылынга бердинген, буюжыг билигин берип чоруур күрүне Чазак-тың бедик шаңналын эдилеп чоруур башкыларга: Школада хөй чылдарда үзүктел чок чогаадыкчы, кызымак ажылдап чоруур Зинаида Калдар-ооловна Ховалыгга чону чоргаарланыр. Ол ТР-ниң «Өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы», РФ-тиң «Ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы», РФ-тиң «Туризм болгаш чурт-шинчилел ажылдарының төвүнүн бичии болгаш элээди уруглар аразынга туризмни сайзыратканы» дээш деп хөрек демдээниң эдилекчизи, база хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи, дээди категорияның башкызы. «Улус өөредилгезиниң тергини» аттың эдилекчизи, күш-культура башкызы Михаил Алдын-оолович Ховалыг, Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы, «Улус өөредилгезиниң тергини» аттың эдилекчизи, орус дыл башкызы Розалия Медээчи-ооловна Ховалыг, Елизавета Ооржаковна Тюлюш — логопед башкы, орус дыл болгаш орус литература

аайы-биле Кызылда ажылдап-чурттап чоруур. Мындыг улуг чедишкын-мерге чедирген башкы — туризмниң хоочуну, Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы 1994 чылда кожуун школаларының туризм, чурт-шинчилел ажылдарының төвүн тургускан Алексей Алдын-оолович Ховалыг. Бис оларга чоргаарланып чоруур бис. Амгы үеде бистин аравыста чок-даа болза, башкывыс Алексей Алдын-ооловичиниң овуру-хевир бистин чүрээвисте дириг хевээр артып калган.

Школа «Экологтук туризмниң школазы» деп төлөвилелди камгалал, Россия школаларының тилекчилериниң бирээзи болганы таварылга эвес. Школаның турисчи-экологтук төвү, барыын зонаның өөредилге консультативтиг төвү болуп, кайыын-даа аалчыларны хүлээп ал турар.

Валентина Тооруклаевна Ондарны демдеглээри артык эвес. Ол бүгү директорлардан школаны эңне хөй чылдарда удуртуп келген башкы. Амгы үеде школа директору Кара-Кат Конгар-ооловна Сарыглар. Ол — чаа ажылдап эгелзэн аныяк удуртукчу башкы, төрзэн школазының доозукчузу.

Бора-Тайга суурувуста онзагай,

Ондар-биле өг-бүлө туткан. Оларның шупту ажы-төлү — 14. 1959 чылда Бора-Тайга суурга көжүп келген. Аңаа бичии Саша төрүттүнген. 1960 чылдан эгелеп, Бора-Тайга ортумак школазынга интернат эргелекчилеп, күш-ажыл башкылап ажылдаан.

1957 чылдың чайын Тывага бирги фестивалга киришкен. Ол көвөй чылдарда уран чүүлге бараан бооп келген. Очурович — талантылыг башкы, ус-шевер, дарган. «Сыгырга», «Өөрүшкү» ансамблдериниң кежигүнү, бичин уругларның «Сара-дак» аас чогаалының тургузукчузу.

Оон кырган-ачазының школа адын Аскаа-Дарган дээр чораан. Ол кырган-ачазының ус-шевер, дарганын дөзөп алган. Тыва хөгжүм херекселдеринге мастер, музыкага чайгаар бойдустан салым-чаланыг. Ол бодунуң билир ырыларын ийи чүстен эвээш эвес деп чугаалаар чораан. Сүт-Хөлчө поход үезинде бойдууска ынак болурун болгаш хөгжүм херекселдери кылып ыяштардан бээр айтып бээр турган. Шивиден будук чок турда, орай күзүн ол ыяш удуп чыдырда, оттуруп алып деп чагыыр. Ынчан ыяштын чугу эвээш болур. Кырган-авазы Кызыл-Тоннуг үргүлчү чадаганга ырлаар турган. Очуровични хөөмейлеп, сыгыртып, каргыраа-

Оон ады «Челээш». Суурнунчулар аразынга соң-чарыш чоруп турган. Ону бүгү тала түнээр. Чижээ: Хөй-ниити киржилгези, бажыңнарның эли, ногаа, чимис, чечектер оны, чурттаачыларның корууда-иениң школа-биле каратээш, оон-даа хөй негелдиг турган. Ынчангаш шуптузун леп, демдектерин салып, Төрзэн ыңай бир онзагай чүүл — бүрүзүңгө өөреникчининг ыялап-ла турар.

Эртен эрте туруп келгеш, ка кылып, кудумчу уруглар алгаш, Чангыс-Дыпка азы шаңжунга чедир кросстал манчама Манчажып, зарядка кылып улус чүү боор, хөлчөк сергек алаар. Башкыларывыстың он берип каан доктаадыр шүлү азы экзаменнер үезинде хөр бижип алган билеттеривисти эртенги азы кезээки үелерде дып-ла эгелээр бис. Ооналты күүсетпээн, шүлүүвүстү докта албаан шаавыста, школага бидан коргар бис. «Башкы айты чүү дээр бис» дээш дидинөө. Ол үелерде ол хире күүс башкыларывыстың негелдел чанчыккан турган-дыр бис.

лаже бирги кичээл мурнунда озалдал болбас, 8.30 шакта ы класска орган турар. Кичээл эрттирип каапкаш, бажыңга кибот-кичээл шагы деп үеvis 6 шактан 5 шакка чедир куду өөреникчи кижизитканы кылаштыг диг-магазиннер кезивес. Бир бир өөреникчи чер кезип, кудга көстү берген болза, кудум аразында соң-чарыш экраныг раан демдеглээр, очкозун ка Оон кичээлдээр шак эртип, кеш 5-8 шактарда хостуг үеде куду уруглары ойнаар шөлүвүске болдап, лаптулап ойнаар бис. чурум үрээшкини болган деп кижизитканы чер-ле дыңнаас турган. Кичурум талазы-биле башкылар бис суурнун удуртукчулары ол хире кызымак ажылдап чорааннар-дыр. рувустун бир хүндүлүг чуртта Мария Борашовна Солун-оол. «РФ-тиң почтазының тергивин» хөрек демдээниң эдилекчизи, чылдарда почта салбырында үзү чок ажылдап чоруур улуг наа хүндүткелдиг ажылдакчы.

«Челээш» агитбачы чурттаачылары хөлчөк солун, найыралдыг, баштак-хөгүлүг, дугак, төрелзирек, хөй-ниити эрес-кежээ, тывыңгыр-тыва уран-шевер, чогаадыкчы, кандыг ажыл-иштен чыдып калбас ишчи чон чүөе. Байырлал болуп турган спортчу маргышларга, конкурстарга, мөөрейлер концерттерге киришкеш, шаңнааларны үргүлчү ал калган.

Мындыг солун төөгүлүг чуртумга, кудумчумга чурттап чоронымга чоргаарланыр-дыр мен.

Бора-Тайгам

Болуум кеткеш, баскан чери Бора-Тайгам төрзэн суурум Кара чаштан ойнап өскөн, Кайгамчыктыг Бора-Тайгам.

Кыдыын дургаар Ак-ла темиз Кыңгырткайдыр ырлап чыдаа Хөрек-чүрек хөлзедип кээр, Хөгүлүг чоннуг Бора-Тайгам.

Тараан тараа — алдын байы Далай чалгыы сагындырар Чыжыргана, чодураалыг, Чымыш иштиг Бора-Тайгам.

Лориса Са

Кызыл кожу



Прокурор хыналдазы

ӨНЧҮ ҮЛҮҮНГЕ КИИРГЕН

Ие капиталының акша-зы-биле бажың-балгат садып алгаш, оон үлүүнге уругларын болгаш өөнүң ээлерин кирибээн херээженнерни прокуратура ону боттандыраар суд дамчыштыр хүлээндирген.

Ие капиталының акша-зы-биле бажың-балгат садып алгаш, оон үлүүнге уругларын болгаш өөнүң ээлерин кирибээн херээженнерни прокуратура ону боттандыраар суд дамчыштыр хүлээндирген.

чылда ие капиталын алгаш, ону чуртталга байдалын экижидеринге чарыгдан 11 херээжен уругларын болгаш өөнүң ээлерин өнчү үлүүнге кириштирбээн болган.

Чуртталга байдалын экижидер эргезин боттандырып турар кижилер бажың-балгат садып алгаш, уругларын болгаш өөнүң ээлерин өнчү үлүүнге кириштирер ужурулут дээрзин күштүг болуп турар хоойлужудулгада айыткан, чүте дээрге ие капиталы ийиги азы үшкү уруг божоан чаңгыс херээженге эвес, ниитизи-биле өг-бү-

леге көрдүнгөн күрүне деткимче-зи болур.

Ол хыналданың түнелинге үндөйлөш, район прокурору үстүнде хамаатыларны өг-бүлениң кежигүннерин өнчү үлүүнге киририн хүлээндирериниң тала-зы-биле негелдени Барыын-Хем-чиктин район судунче кириген.

Прокурорунң негелдезин суд сайгарып көргөн болгаш ону хандырган.

Екатерина ШАРАВИИ,
Барыын-Хемчик районунң
прокурорунң дузалакчызы.

АРГА-АРЫГ ӨРТТЕРИ – ХҮННҮҢ ЧУГУЛА АЙТЫРЫЫ

Тываның девискээринде кол арга-арыг ээлеп турар. Арга-арыг – муң-муң дириг амытан-арыгы, үнүштерниң, арыг агаар-ың, юкер сууустуң үнер дөзү. Арга-арыг ону кижиги бүрүзү кам-аар ужурулут.

Арга-арыг ажыл-агыйында айтырылганың бирээзи өрт айылы. Чылдың-на 10-го, 100 муң чедир гектар девискээри арга-арыг-биле шып-танган черлер өрттенип турар. Республиканың девискээринге арга-арыг болгаш хову өрттери өрт-сигенниң, үнүш-дүжүттүг чер-

лерни узуткаан. Өрт айылынга удур туржур ажылды күштел-дирери-биле эки турачыларны кожуун, суму бүрүзүнде хаара туткан.

Республиканың девискээринге эң хей өрт айылы апрель, май айларда өөскүп үнер. Чай-ның кончуг изиг үезинде Тожу кожуунун арга-арыгы өрт өөскээн. Тываның девискээринде бо айның кириген медээзи-биле, 518 га черде 9 арга-арыг өрттери демдеглеттинген. Оон хей кезин Тожунуң девискээринде. Бо кожуун арга-арыг-биле

шыптыгган боорда, чедип алыры берге чер. Өрт ажылдакчылары-биле кожуунун чурттакчылары демнежи турса, өөскээн өрттү өжүрүп турар.

Өрт кайыын өөскүп үнерил? Серемчилел чок кижилер ону өөскүдүп турар. Аңгал, балыктал, туристтер, каттал чорааштың, кичээ-гейлиг болгаш серемчилелдиг болур болза, өрт айылы болбас.

Төрзүн республикавыстың бойдус курлавырының кол хевир-и — арга-арыгны камгалап чо-руулунар!

Бистиң корр.

Садып алыкчыларның кичээнигейинге!

Тудугнун кол материалдарынын сады ажиттыгган!!!



- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажыңның кырын, даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзиалап каннаар монтаж херекселдери

Телевизия үндөзүнге парлаан.

Шуптузу Абаканның өртектери-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыы, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»
Фракта баазаы 5-22-46

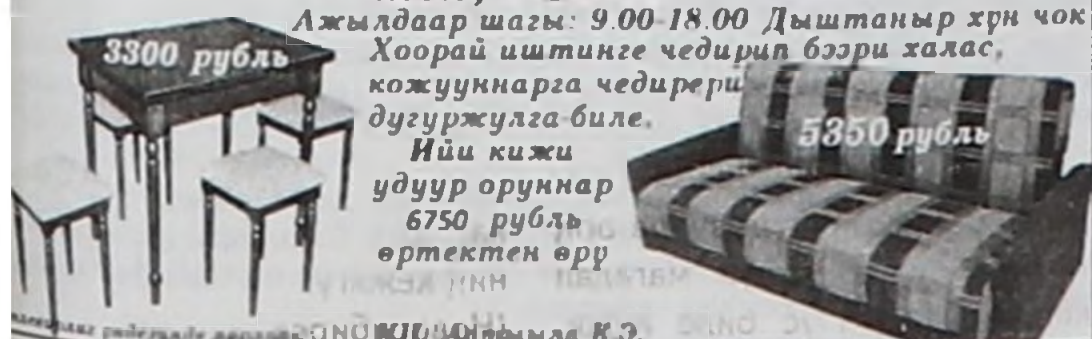
Мебель

РПС баазаы,

Мира кудумчузу 13, склад 25/2,
тел. 8(39422)2-27-85.

Филиал: «Мебельный мир». Ыраккы
Каа-Хем, Пригородный кудумчузу, 10 а,
тел. 9-19-09

Ажылдаар шагы: 9.00-18.00 Дыштаныр хүн чок
Хоорай иштинге чедирип бээр халас,
кожууннарда чедирер
дугуржулга-биле.
Ийи кижиги
удуур оруннар
6750 рубль
өртектен өрү

Ие (өг-бүлениң)
капиталының

акша-хөреңгизин бажың-балгат садып алырынга алырынга ажылгаары-биле чээлин бээр.

Тел. 8-923-389-70-57,
8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шындыгында
№104 от 13 октября 2011г. ОГРН
1061901008806
Телевизия үндөзүнге парлаан.

Кызыл хоорайның №2 дугаар ортумак школазын 2014 чылда 9-ку классты дооскан Ай-Херел Эрес-оолович СОЯННЫҢ адынга тывыскан 01704000003089 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«Найралдың начы-ны-2014» бүгү делегейниң национал хүреш маргылдаазының хемчеглери июль 31 - август 2 хүннеринде эртер.

Тел: 8-39451-22-4-86.

Уругларның
НЕВРОПАТОЛОГ
эмчизиниң
хүлээп алышыкыны

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк дужунда).

Ажылдаар шактары:
09.00-18.00.

Улуг-хүн — дыштаныр хүн.
Харылзажыр телефону:
8-923-267-47-29

Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмележир херек.

Лицензия № 10-17-01-000184, 2013 чылдың июль 22-де Тыва Республикасының Кадыкчылыгын камгалап амызы тывыскан.

Телевизия үндөзүнге парлаан.

Байыр чедириишкини

Бистиң эң-не эргим, хүндүлүг угбавыс Саяна Кууш-оолов-на КУЖУГЕТ июль 20-де 45 харлап турар. Угбавыска юбилей-лиг хүнүн таварыштыр кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү, ажил-ижинге аайлашкак ак орукту, чедишкенин сеткиливис ханызындан күзеп, күзээн күзэлдери бүдүп, бодаан бодалдары боттанзын деп йөрээвишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Аажы-чаңы оожум-топтук, бүдүштүг-даа,
Ажил-иштиң бергезинге торулбас-даа,
Ажы-төлге, арат-чонга үлегерлиг,
Угбавыстың сүлдө-сүзүү бедик чорзун!

Хүндүткел-биле: Кара-Кат, Ай-Суу, Харжыгаш БЕЛЕКТЕРИ



«Дорт харылзаа»

2014 чылдың июль 29-та, эртөнги-ниң 10 шактан 11 шакка чедир «Шын» солунунң редакциязы «Кызыл хоорай-ның 100 чыл оюнга белеткели» деп темага номчукчулар-биле «дорт харылзааны» эрттирер.

Аңаа Кызыл хоорайның мэриязының оралакчылары болгаш журналистер киржир.

Сонуургаан айтырылганыңарны 2-01-35, 8-923-383-78-88 телефоннар дамчыштыр салып болур силер, хүндүлүг номчукчулар.

ASIA-SIBERIA
"Азия-Сибирьден"
автомашинаны ойнадып ал!

Өске белектер база бар:
- чадаг-терге;
- соңга кылдыртып алырының сертификаттары;
- жалюзи;
- соңга аштап-арыглаар херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер.

Кылагар продукцияны
садып алгаш, автомашина ойнадып алыр аргалыг боор силер!

Кызыл хоорай
Интернационал кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-67-67
Калинин кудумчузу, 122а ("Фракта баазаы") тел: (39422) 5-22-46
Организатор ИП Макаренко И.В. Деткиңче лотереяның доту медээ болгаш дүрүмдери
www.asia-siberia.ru сайыдан номчулар! Эрттирер үеги 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедер.

«Тываның сайгарлыкчы чорук техникуму» күрүнениң өөредилге-бүдүрүлге албан чери 9-11 класстарның өөреникчилерин өөрениринче чалап тур:

— бедик мергежилдиг ажылчыннар белеткээриниң программаларын езугаар:

- садыгжы, контролер-кассир;
- повар, кондитер;
- реклама агентизи;

— ортумак профессионал өөредилгениң программазын езугаар:

- экономика болгаш бухгалтер учеду;
- коммерция;
- туризм;
- гостиница хандырылгазы;
- ниитиниң чөмчөнгөзүниң продукциязының технологиязы;
- товароведение болгаш херексел барааннарының эксперти-зазы.

Документилерни дараазында адреске хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 1в.

Тел. 8(394-22) 6-11-67.

КЫЗЫЛДЫҢ ӨРҮМНӨШКИНИ
КОМПАНИЯЗЫ

Суг алыр скважиналарны таарымчалыг өртектөр-биле өрүмнөп турар.

Кожууннардан чагыгларны хүлээп тур бис.

Телефон:

8-923-547-1307-Евгений.

8-923-262-20-85-Сылдыс.

Лицензиялыг.

ОГРН 3111171925600012

«ЧАЙГЫ» ААРЫГЛАР



Дандарларның улуг оглу
Мерген — Тес-Хем кожуунга
полиция начальнигине үр
чылдарда ажилдаан, «По-
лицияның тергиини» хөрек

Ажыл-ишке эрес-кежээ
Аьш-чеми элбек, чаагай,
Ада-ие — Дандарларны
Аас-кежик бүргээр болзун!
Докпак ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

Ижин аары тывылды-
рар кол инфекцияларга:
дизентерия, сальмонеллез,
стафилоккок, холера, эн-
теровирустуг болгаш рота-

«Ижин куртуй бээр» деп
аарыгны эртпээн кижиг бар

(Уланчылд)

Шончалай ХОВАЛЫГ материалды белеткээн.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская. 100.

Тираж 6058. Чагыг 87 Номери наралгаже дужаганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солунда парламенттин материалдарынын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган сандары болгаш өске-даа фактылары дыйнадылары дээш авторлар боттары харыылар.